

Nowak J.: *Wizerunek nauczyciela małego dziecka*, W: Douskova A., Porubsky S., Hulova Z. (red.), *Ucitelia a prymarna edukacija – vcera, dnes a zajara*, Banska Bystrica 2010, s.152 – 158, ISBN 978-80-557-0116-5.

dr Jolanta Nowak
UKW Bydgoszcz

WIZERUNEK WSPÓŁCZESNEGO NAUCZYCIELA MAŁEGO DZIECKA

Abstract: A kindergarten teacher is a particularly important person in a child's life. The success of his/her teaching and educational methods depends on who the teacher is as human being, what personality the teacher has and how he/she shares it with others or enters into relationships with other subjects of the educational dialogue. Modern thinking about education creates a different image of a teacher as far as his/her relations with pupils are concerned. The role of a teacher is to support a child and create an environment in which a child's personal potential can be fully developed in accordance with his/her needs and abilities. It is worth a closer look and an analysis of expectations, requirements and demands of individuals directed towards a kindergarten teacher.

Key words: kindergarten teacher

Abstrakt: Nauczyciel wychowania przedszkolnego to osoba szczególnie ważna i znacząca w życiu dziecka. Od tego, kim jest jako człowiek, jaką posiada osobowość oraz jak potrafi się nią dzielić, wchodząc w relacje z innymi podmiotami edukacyjnego dialogu, zależą sukcesy dydaktyczne i wychowawcze. Nowoczesne myślenie o edukacji kreuje odmienny obraz nauczyciela w relacji z wychowankiem. Rolą nauczyciela jest wspieranie dziecka, stwarzanie klimatu dla rozwinięcia w pełni całego potencjału osobowościowego zgodnie z jego potrzebami i możliwościami. Warto przyjrzeć się i dokonać analizy oczekiwań, wymagań i postulatów, kierowanych przez jednostki pod adresem nauczyciela przedszkola.

Kluczowe słowa: nauczyciel małego dziecka

1. Nauczyciel w dialektyce uwarunkowań osobowych, społecznych, instytucjonalnych

W biografii każdego człowieka wpisane są spotkania z innymi ludźmi. Co prawda, często czas, miejsce, okoliczności tych spotkań zacierają się w naszej pamięci, jednak coś po nich pozostaje - w naszym sposobie patrzenia na świat, odbiorze i interpretacji docierających do nas informacji, wyrażaniu poznawczego i emocjonalnego stosunku do otaczającej nas rzeczywistości przyrodniczo-kulturowej, jak również w postrzeganiu i rozumieniu siebie i innych ludzi. Owe ślady są tym wyraźniejsze, im bardziej znacząca była dla nas osoba, z którą zetknęliśmy się na danym etapie życia. Takimi osobami w okresie dzieciństwa są rodzice, opiekunowie oraz najbliżsi członkowie rodziny. W momencie, kiedy młody człowiek wkracza w przestrzeń publiczną, taką postacią staje się nauczyciel. To on wyznacza i w znacznej mierze kreuje obszar dziecięcych aktywności o charakterze poznawczym, afektywnym oraz działaniowym, które stanowią swoisty „zaczyn”, wyzwalający indywidualny potencjał osobowościowy wychowanków. Na nim spoczywa odpowiedzialność za dziecko, przed dzieckiem i wobec innych osób i instytucji, którym bliski jest los dziecka.

Rysujący się dualizm, a w niektórych aspektach antynomia, interesów indywidualnych oraz społecznych prowadzą często do napięć, kryzysów, konfliktów zarówno na płaszczyźnie funkcjonowania zawodowego jak i w wymiarze intrapersonalnym. Jednak, jak zauważa G.W. Hegel (za: H.G. Gadamer, 2007), każdy „zawód ma zawsze coś z losu, coś z zewnętrznej konieczności i wymaga poświęcenia się zadaniom, których nie wybiera się pod kątem osobistego celu. (...) dany zawód wykonuje się całościowo, we wszystkich jego aspektach. (...). A więc oddanie się ogólności zawodu wymaga zarazem tego, by „umieć się ograniczyć, to znaczy uczynić swój zawód całkowicie własną sprawą. Wówczas nie ogranicza on człowieka”.”(s.40).

Pedagog to zawód zaufania publicznego, co generuje określone wymagania i oczekiwania ze strony poszczególnych podmiotów, bezpośrednio bądź pośrednio zaangażowanych w proces edukacyjny, względem osób wykonujących tą profesję. Ze strony rodziców wyrażają się one w sformułowaniach: „nauczyciel ma skutecznie nauczać, ale nie stresować, wymagać, ale nie narzucać, utrzymywać dyscyplinę, ale wyrzec się przymusu, być sprawiedliwy, ale w każdym znaleźć coś dobrego, pomagać słabszym i nie zaniedbywać zdolnych” (Konarzewski, 2002, s.148). Dodatkowo w odniesieniu do nauczyciela małego dziecka pożądane są takie dyspozycje osobowe jak: łatwość w nawiązywaniu kontaktu z wychowankiem, życzliwość, bezwarunkowa akceptacja i zrozumienie dla jego potrzeb, możliwości i motywów prezentowanych zachowań, a także cierpliwość i wyrozumiałość.

Z kolei nadzór pedagogiczny wymaga podporządkowania się prawomocnie zadekretowanym dokumentom oświatowym i urzeczywistniania arbitralnej koncepcji kształcenia. Obszar działań edukacyjnych nauczyciela wyznaczają zunifikowane treści programowe, które zawierają: wizje tego, co ma być osiągnięte na danym etapie kształcenia, materiał nauczania w postaci systemu informacji niezbędnych do przekazania/udostępniania uczniom oraz wymagania programowe wyrażone za pomocą opisu zachowań, jakie winni zaprezentować uczniowie, a które należy ocenić zgodnie z ogólnie przyjętymi kryteriami. Owa centralizacja i hierarchizacja systemu monostrukturalnego edukacji sytuuje pedagoga w roli jednostki zewnątrzsterownej, naśladowczo-reproduktywnej, którą cechuje submisyjność zachowań i wynikające z tego zawężanie własnych uprawnień, rezygnacja z autonomii na rzecz aplikacji uznanych strategii, zalgorytmizowanych procedur metodycznego postępowania (Rutkowiak, 2005, s.8). Przyjęcie takiej postawy stanowi wyraz nauczycielskiego posłuszeństwa i pewnej inercji wobec osób, instytucji zarządzających oświatą.

Jeszcze inne spektrum oczekiwań w stosunku do swojego wychowawcy prezentują dzieci. One przede wszystkim chcą spotkać się z miłą, uśmiechniętą panią, która będzie umiała słuchać dziecięcych zwierzeń, chętnie porozmawia o ważnych z punktu widzenia dziecka kwestiach, ze zrozumieniem pochyli się nad problemami swoich wychowanków, będzie służyła wsparciem, pomocą, ale przede wszystkim zawsze będzie w pobliżu, dając poczucie bezpieczeństwa. Ponadto zadba o to, aby każdy dzień spędzony w przedszkolu/szkole przynosił nowe wyzwania dla dziecięcego umysłu, wyzwalał pozytywne emocje, pozwalał gromadzić kolejne doświadczenia, poznawać bliższe i dalsze otoczenie, odkrywać świat w całej jego złożoności i wchodzić w relacje z innymi ludźmi. Dla dzieci ważne jest, aby nauczyciel proponował zadania o bliskiej im tematyce a nie realizował jedynie materiał programowy; nie podejmował wszelkich decyzji w sposób autorytarny lecz dał swobodę wyboru stopnia trudności zadań, czasu ich wykonania, miejsca pracy i osób, z którymi będzie można to wspólnie zrobić; zrezygnował z prawa wyłączności na zadawanie pytań i pozwolił dzieciom formułować problemy oraz samodzielnie poszukiwać odpowiedzi; stwarzał warunki do podejmowania różnych form aktywności a nie ograniczał przestrzeni edukacyjnej do ławki szkolnej; dał prawo do błędów a nie bezdusznie egzekwował; dostrzegał najdrobniejsze sukcesy

dziecka a nie piętnował jego porażki; stosował miarę indywidualną a nie hipotetyczną normę określoną wymaganiami programowymi.

Zestawienie tych trzech perspektyw społecznych oczekiwań względem nauczyciela małego dziecka uwidacznia aż nazbyt wyraźnie polimorfizm postrzegania jego roli i zadań. Jednak, jak dowodzi K. Konarzewski (2002), wewnętrzna niespójności oczekiwań, wynikająca z „usytuowania nauczyciela na skrzyżowaniu różnorodnych roszczeń”(s.157), jest naturalnie wpisana w osobliwość współczesnej roli pedagoga. Częstość bowiem spełnienia wymagań artykułowanych przez przedstawicieli jednej z grup ogranicza lub całkowicie uniemożliwia realizację postulatów wyrażonych przez pozostałych partnerów edukacyjnego dyskursu.

Kolejnym determinantem, modelującym wizerunek współczesnego nauczyciela, jest globalizacja, która implikuje kompresję czasu i przestrzeni, dialektyczność i wielopoziomowość, ukonstytuowanie dekalogu wartości uniwersalnych oraz masowy dostęp i korzystanie z technologii informacyjno-komunikacyjnych. Świat stawia przed młodymi ludźmi odmienne wyzwania, niż te, do których przygotowane zostało dzisiejsze pokolenie dorosłych (w tym również nauczycieli). Priorytet myślenia nad wiedzą, współpraca i komunikacja w dialogu, samodzielność i odpowiedzialność w podejmowaniu decyzji, kreatywność i innowacyjność, generowanie twórczych rozwiązań, ciągła gotowość do uczenia się to kompetencje tego stulecia, które pozwolą jednostce zbudować własną karierę zawodową oraz prawidłowo funkcjonować w społeczeństwie. Zadaniem pedagoga jest stworzenie dziecku bogatej kontekstowo przestrzeni edukacyjnej, która daje możliwość rozwinięcia umiejętności ponadprzedmiotowych, o charakterze interdyscyplinarnym i życiowo użytecznych. Dlatego musi patrzeć dalej, antycypując przyszłość dla tworzenia kształceniowej teraźniejszości; widzieć więcej i szerzej, traktując szkołę jako część archipelagu stanowionego przez instytucjonalne i pozainstytucjonalne agendy oraz media, które w swoją działalność mają wpisaną misję edukacyjną; działać sprawniej, posługując się narzędziami komunikacji i informacji XXI wieku ze świadomością, że tempo przemian cywilizacyjnych powoduje, iż „wiedzieć, gdzie” wypiera stopniowo „wiedzieć, co” i „wiedzieć, jak”.

Jednakże kontekst społeczny, rozumiany jako przygotowanie do pełnowartościowego uczestnictwa w cywilizacji i kulturze jutra nie może przesłonić ani zdominować myślenia o dziecku i jego dzieciństwie jako wartościach autotelicznych, gdzie „tu i teraz” jest znacznie ważniejsze niż „tam i potem”. Każde dziecko to indywidualność, która postrzega i rozumie świat na swój osobisty, niepowtarzalny sposób. Podąża własną, indywidualną ścieżką rozwojową, którą kreuje w toku obserwacji i doświadczania rzeczywistości oraz aktywnego jej przeobrażania na poziomie konkretnym, wyobrażeniowym i symbolicznym. Współczesny nauczyciel powinien/musi być gotowy do pójścia za wychowankiem. Wiąże się to z rezygnacją ze statusu przywódcy, mentora i przyjęciem postawy facylitującej, nastawionej na wspieranie dziecka, okolicznościowe wspomaganie i tworzenie rusztowania w procesie uczenia się. W ten sposób zmienia się rozumienie procesu kształcenia. Nasza uwaga przesuwana się z nauczyciela i procedur związanych z nauczaniem w kierunku ucznia, jego potrzeb edukacyjnych oraz osobistego stylu uczenia się. Niezbędna wydaje się zatem reinterpretacja roli nauczyciela i określenie jego miejsca w przestrzeni edukacyjnej dziecka. Cytując H. Holtstiega (za: Berg, 2007) „nauczyciel musi mieć poczucie, że jest człowiekiem wśród ludzi, a nie dorosłym wśród dzieci”(s.53). Respektowanie obszaru wolności dziecka, rozumianej jako akceptacja indywidualności, niezależności, zdolności do samostanowienia, ale także brania odpowiedzialności za dokonane wybory i ich skutki to wymóg, jaki stawia dzisiejsze demokratyzujące się społeczeństwo. Nauczyciel nie może zdominować ani zawłaszczyć, w sensie psychicznym, obszaru aktywności drugiego człowieka. Miarą jego profesjonalizmu jest szacunek dla wolności, umiejętność dzielenia się wolnością oraz negocjowanie jej zakresu.

Jak wynika z powyższych rozważań, zadaniem współczesnego pedagoga jest umiejętne „powiązanie celów (życzeń) ogólnospołecznych, ogólnocywilizacyjnych z przestrzenią prywatną dziecka, czasem jego rozwoju, i na tym tle pokazanie mu możliwości i konieczności funkcjonowania w świecie” (Waloszek, 2009, s.17). Wymaga to określonych predyspozycji osobowościowych, kompetencji teoretycznych i prakseologicznych, walorów etycznych oraz życiowej mądrości.

W literaturze pedeutologicznej możemy znaleźć wiele opisów, charakterystyk dobrego nauczyciela. Najogólniej możemy je podzielić na dwie grupy, ze względu na przyjętą orientację pedagogiczną bądź psychologiczną. W pierwszym przypadku sylwetkę nauczyciela określa się za pomocą wiązki kompetencji zawodowych, jakimi powinien wykazać się w procesie podmiotowego doświadczania oraz kreowania rzeczywistości edukacyjnej zarówno w wymiarze indywidualnym jak i społecznym. Kompetencje, jako umiejętności wyższego rzędu, są pochodną kwalifikacji wzbogaconych o doświadczenie nabywane w toku własnej aktywności na różnych polach pedagogicznego działania. Drugie podejście koncentruje się wokół cech osobowości pedagoga, które warunkują spójność zachowań i tożsamość jednostki oraz decydują o poziomie nawiązywania relacji interpersonalnych. Coraz częściej mówi się o osobowości efektywnej nauczyciela, zdefiniowanej przez Z. Kosyrza (1997), jako „taki układ właściwości osobowych wychowawcy, które wyznaczają jego działanie i myślenie pedagogiczne”(s.26). Tworzą go ściśle ze sobą zintegrowane dyspozycje biologiczne i społeczne, wśród których szczególną rolę odgrywa światopogląd, określający stosunek człowieka do rzeczywistości oraz do samego siebie i motywacja, która może wyzwalać lub hamować podjęcie działań. W dalszej kolejności wymienia się zainteresowania, zdolności, inteligencję, mechanizmy temperamentalne i charakterologiczne oraz samoregulacyjne, do których zaliczamy: samowiedzę, samokontrolę, samoocenę, sumienie oraz samokrytykę (Kosyrz, 1997, s.27-43).

W tym miejscu warto się zastanowić, czy tworzenie listy przymiotów, kategorii cech osobowych oraz kanonu nauczycielskich kompetencji to właściwy kierunek myślenia o pedagogu-wychowawcy. Sądzę, że kreowanie wizerunku nauczyciela w sposób normatywny, stoi wyraźnie w opozycji do pedagogiki humanistycznej o nachyleniu personalistycznym. Bardzo trafnie ujmuje to M. Ptak (2009), stwierdzając, iż wszelka „unifikacja jest przeciwieństwem człowieczeństwa...”(s.248). Profesja nauczyciela naznaczona jest indywidualnością i niepowtarzalnością osób, zachowań, zdarzeń, co wymaga nieustannej gotowości do przekraczania wypracowanych wcześniej reguł, procedur, norm i zasad postępowania, dokonywania samodzielnych, odpowiedzialnych wyborów pedagogicznych, otwartości na zmiany oraz refleksyjnego podejścia do narzuconej zewnętrznie roli.

2. Wizerunek nauczyciela przedszkola w świetle badań empirycznych

Z przeprowadzonych analiz dotychczasowych badań o charakterze pedeutologicznym wynika, że najczęściej podejmowanym problemem badawczym w kontekście nauczyciela małego dziecka są kwalifikacje pedagogiczne i kompetencje zawodowe. Tylko niewielka grupa doniesień badawczych dotyczy wizerunku pedagoga, pracującego w przedszkolu (patrz: Klim-Klimaszewska, 2008; Smółka, 2006).

W latach 2009-2010 studenci pedagogiki o specjalności pedagogika przedszkolna i terapia pedagogiczna przeprowadzili pod moim kierunkiem badania, których celem było nakreślenie sylwetki wychowawcy małego dziecka. Podstawą analizy uczyniono dane empiryczne zgromadzone za pomocą badań sondażowych, którymi objęto 32 nauczycieli pracujących w placówkach przedszkolnych na terenie miasta Bydgoszczy oraz 82 rodziców dzieci uczęszczających do przedszkoli. Wśród badanej grupy pedagogów dominowali nauczyciele mianowani (50%). Licznie reprezentowani byli także nauczyciele kontraktowi (31,25%). Pozostali nauczyciele posiadali status nauczyciela dyplomowanego (12,5%) oraz nauczyciela

stażysty (6,25%). Natomiast w objętej badaniami grupie rodziców zdecydowanie największy odsetek stanowiły osoby legitymujące się wykształceniem wyższym (76,8%). Zdecydowanie mniej, bo zaledwie 17,1% posiadało wykształcenie średnie, a zasadnicze zawodowe deklarowało tylko 6,1% badanych. Wyraźne nachylenie rozkładu poziomu wykształcenia rodziców objętych badaniami skłania do przyjęcia zastrzeżenia, iż uzyskane opinie mogą nie być w pełni reprezentatywne dla środowiska rodzinnego dziecka. Jednak ze względu na pilotażowy charakter badań oraz niewielką próbę badawczą zdecydowano się na prezentację wyników, mając świadomość, że wyznaczają one jedynie kierunki myślenia o nauczycielu – dobrym wychowawcy. Pytania zawarte w ankiecie kierowanej do nauczycieli i rodziców miały charakter otwarty, co pozwoliło szerzej wypowiedzieć się w interesującym badacza temacie i nie sugerowało możliwych odpowiedzi.

Zdaniem nauczycieli, od pedagoga pracującego z małym dzieckiem przede wszystkim oczekuje się, aby był wrażliwy na problemy dzieci, troskliwy, opiekuńczy, wykazywał się dużą dawką cierpliwości i opanowania. Takie opinie formułowało blisko 100% badanych. Równie liczna grupa, bo blisko 74% respondentów, wskazywała na potrzebę bezwarunkowo pozytywnego nastawienia na drugą osobę, zapewnienia poczucia bezpieczeństwa, tworzenia atmosfery zaufania w relacjach dorosły – dziecko oraz w kontaktach rówieśniczych. „Służy radą” i „umie rozmawiać z dziećmi” to najczęstsze sformułowania, jakie wystąpiły w ankietach. W wielu wypowiedziach pojawiły się także takie określenia, jak: konsekwentny w postępowaniu (63%), sprawiedliwy (47%), stanowczy (20%), wspierający dzieci w podejmowaniu działań (45%), potrafiący rozwiązywać dziecięce konflikty (38%), dobry organizator (26%). Kilkoro nauczycieli, głównie dyplomowanych stwierdziło, że ważne jest wypracowanie autorytetu pedagogicznego, opartego na rzetelnej wiedzy merytorycznej przygotowaniu metodycznym oraz doświadczeniu, wynikającym z budowania relacji międzyludzkich. Z kolei nauczyciele stażyści i mianowani podkreślali umiejętność obserwacji, jako podstawę diagnozowania rozwoju dziecka. Taką opinię wyraziło 41% osób. Analizując zebrany materiał, można zauważyć, że nauczyciele pracujący w przedszkolu zwracają uwagę przede wszystkim na wymiar emocjonalny i społeczny funkcjonowania zawodowego. Na dalszym planie pojawiają się kompetencje techniczne, które obejmują obszar postulatywny, metodyczny i realizacyjny procesu kształcenia. Niepokoić natomiast może fakt, iż w wypowiedziach nauczycielskich nie została ujawniona potrzeba autorefleksji, krytycznego i twórczego podejścia do własnej praktyki i racjonalnego modyfikowania rzeczywistości edukacyjnej. Świadczy to o postrzeganiu zawodu nauczyciela w kategoriach rzemiosła, a nie twórczej ekspresji.

Rodzice, dzieci uczęszczających do przedszkola, zapytani o wizerunek pedagoga, wśród nauczycielskich cech i przymiotów najczęściej wymieniali: cierpliwość, opanowanie, poszanowanie godności dziecka, życzliwość, zrozumienie dla jego indywidualnych potrzeb oraz akceptację dla różnych postaw i zachowań, które stanowią o autonomii dziecka i nie wchodzi w konflikt z interesami ogółu. Tego typu określenia odnotowano u blisko 86% ankietowanych. Wielu rodziców wskazywało na umiejętność nawiązywania kontaktów zarówno z dziećmi jak i z rodzicami, w tym również podejmowanie współpracy, służącej przyjęciu wspólnej linii oddziaływań wychowawczo-dydaktycznych względem dziecka, szczerłość, uczciwość, otwartość na problemy innych (79%). Około 53% respondentów zwróciło uwagę na takt i kulturę osobistą wychowawcy małego dziecka. Natomiast o wysoki poziom wiedzy i kompetencji w wykonywaniu profesji oraz zaangażowanie w pracę zawodową upomniało się 48% badanych rodziców. Jednym z argumentów było stwierdzenie „nauczyciel przedszkola powinien dobrze przygotować dziecko do szkoły”. Na podstawie zgromadzonych wypowiedzi rodziców można stwierdzić, iż od nauczyciela przedszkola oczekuje się przede wszystkim koherencji w wymiarze postaw i działań, autentyczności

osobowego bycia, empatycznego zrozumienia dla innych oraz umiejętności nawiązywania właściwych stosunków międzyludzkich.

W zbieraniu opinii o nauczycielu nie można było pominąć głosu osób najbardziej zainteresowanych czyli samych dzieci. W badaniach uczestniczyło 68 sześciolatków. Dzieci zostały poproszone o wykonanie rysunku nauczyciela, a następnie, w indywidualnych rozmowach z badaczem, wypowiadały się na temat: Co lubisz najbardziej u swojej Pani/Pana z przedszkola? Z jaką Panią/Panem nie chciałbyś mieć zajęć i dlaczego? W dziecięcych opisach nauczyciel, a najczęściej nauczycielka, jawi się jako osoba miła, uśmiechnięta (84%), wesola, z poczuciem humoru (63%), która często i chętnie bawi się z dziećmi (61%). Kilkoro wychowanków wskazało, że ich Pani jest mądra i sprawiedliwa, lubi dzieci oraz troszczy się o nie. W wielu wypowiedziach pojawiały się atrybuty związane z wyglądem zewnętrznym: młoda (28%), ładna i ładnie ubrana (21%). Natomiast wśród zachowań najmniej pożądanых dzieci wskazywały: zbytnią nerwowość (71%), niemiłe odnoszenie się do innych (38%), niesprawiedliwe ocenianie (21%). Określenia: poważna, surowa, złośliwa, smutna, brzydko ubrana dopełniały obrazu osoby, której dzieci nie akceptują w roli nauczyciela. Jak z tego wynika, dzieci mają wyraźnie sprecyzowane oczekiwania względem osoby nauczyciela. Ponadto są uważnymi, krytycznymi obserwatorami i szybko wychwytyją każdą nieszczerłość w wypowiedzi czy zachowaniu osoby dorosłej. Tu nie ma miejsca na profesjonalną pozę.

3. Zamiast zakończenia

Współczesny pedagog to ktoś, jak zauważa Z. Kwieciński (2000) „kto prowadzi innego człowieka do pełni jego rozwoju, kto przewodzi wśród zawłości ścieżek życiowych i nieustannych na nich wyborów, kto umie mądrze doradzić lub odradzić, kto troszczy się o to, aby inni ludzie, aby każdy człowiek (...) był samodzielnym podmiotem, sprawcą własnego losu i współtwórcą pomyślności swej społeczności”(s.265).

4. Literatura:

- BERG H.K. 2007. *Maria Montessori – poszukiwanie życia razem z dziećmi. Odpowiedzi na aktualne pytania pedagogiczne*. Kielce: Wydawnictwo JEDNOŚĆ, 2007, s.53. ISBN 978-83-7442-049-5.
- GADAMER H. G. 2007. *Prawda i metoda*. Tłum. B. Baran. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, s.40. ISBN 978-83-01-14230-8.
- KLIM-KLIMASZEWSKA A. 2008. *Sylwetka nauczyciela przedszkola w opinii dzieci, rodziców i nauczycieli*. W: Żegnałek K. (red.) *Kompetencje nauczyciela edukacji początkowej*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2008. ISBN 978-83-61121-02-2, s.196-204.
- KONARZEWSKI K. 2002. *Nauczyciel*. W: Konarzewski K. (red.) *Sztuka nauczania. Szkoła*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, s.148 - 157. ISBN 83-01-11904-7.
- KOSYRZ Z. 1997. *Osobowość wychowawcy*. Warszawa: Agencja Wydawnicza CB, 1997, s.26-43. ISBN 83-86245-17-4.
- KWIECIŃSKI Z. 2000. *Tropy – Ślady – Próby. Studia i szkice z pedagogiki pogranicza*. Poznań – Olsztyn: Wydawnictwo Edytor, 2000, s.265. ISBN 83-87284-11-4.
- PTAK M.M. 2009. *Obecność i rola nauczyciela w wieloznacznej przestrzeni mikro i makroedukacyjnej*. W: Denek K., Koszycz T., Starościak W. (red.) *Edukacja Jutra. Tom 2*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe, 2009, s.248. ISBN 978-83-7374-058-7.
- RUTKOWIAK J. 2005. *Zmiana edukacyjna w świadomości/nieświadomości nauczycieli*. „Problemy Wczesnej Edukacji” 2005, nr 1, s.8. ISSN 1734-1582.
- SMÓŁKA L.2006. *Jakiego przedszkola chcą dla swoich dzieci rodzice?* W: Smyk E. (red.) *Nauczyciel w edukacji przedszkolnej*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2006. ISBN 978-83-7395-186-0, s.199-207.

WALOSZEK D. 2009. *Sytuacyjne wspieranie dzieci w doświadczaniu świata*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 2009, s.17. ISBN 978-83-7271-572-2.

Adres autora

Dr Jolanta Nowak
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego
Instytut Pedagogiki
ul. Chodkiewicza 30
85-064 Bydgoszcz
e-mail: nowakjolanta@wp.pl